

СТАТТІ

ОБРАЗ ТА ВИРАЗ: МЕДІЙНІ ТА ЛІТЕРАТУРНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ЕЛІТ

Катерина ЄРЕМЕЄВА

«Кооператори, бізнесмени, рекетири...»: нові економічні еліти в радянських сатиричних виданнях періоду перебудови¹

*Катерина Єремєєва – кандидатка історичних наук,
старша викладачка катедри історії та мовознавства
Українського державного університету залізничного транспорту.*

Стаття присвячена образам нових економічних еліт на сторінках найпопулярніших радянських сатиричних видань «Крокодил» та «Перець». Проведено контент-аналіз текстів та зображень цих радянських сатиричних видань. Поставлено питання, кого сатирики бачили в ролі економічної еліти. З'ясовано, що відображення кооператорів та приватників у цих двох часописах було доволі відмінне. Конкуренція між номенклатурою та кооператорами представлена в «Крокодилі» як боротьба старої та нової економічних еліт. У той самий час у часописі «Перець» кооператорів і приватників зображали з негативними коннотаціями: як поборників номенклатури, спекулянтів і колишніх карних злочинців. Зроблені припущення щодо причин цієї відмінності. Проаналізовано контексти використання понять «кооператор», «бізнесмен», «рекетири» тощо. Окрему увагу приділено тому, як у суспільній свідомості радянських громадян почали сприймати передусім як споживачів, а соціалізм – як основу для задоволення їхнього попиту.

Ключові слова: радянська сатира, кооператори, економічна еліта, «Крокодил», «Перець»

¹ Дослідження здійснено за фінансової підтримки Канадського інституту українських студій (CIUS) Альбертського університету.

Період перебудови позначився істотними зрушеннями в економіці, починаючи від кадрових змін, закінчуючи роздержавленням економіки та запровадженням різних форм приватної власності. Це уможливило «соціалістичне підприємництво» та появу нових груп людей, які завойовували все більший вплив у суспільстві. У цей перехідний період співіснували та взаємодіяли «старі» господарчі еліти (передусім номенклатура, яка здійснювала керівництво економікою) та «нові» (наприклад, представники кооперативного руху). «Радянські бізнесмени» шукали своє місце в «старих міхах» соціалістичного господарювання.

Нові тенденції господарського життя мали відображення й осмислення в радянській масовій культурі. Постає питання, яке місце відводила офіційна культура новим господарським елітам?

Особливо цікавим видається аналіз образу нової економічної еліти в радянських сатиричних виданнях, таких як «Крокодил», «Перець», «Вожик», «Чаян» та ін. Гумористичний формат цих видань зумовлював яскравий зміст, який робив сатиричні часописи зручним засобом для агітації та пропаганди. Але від початку свого існування радянська сатира мала амбівалентний характер. З одного боку, вона мала бути «зброєю партії», здійснюючи індоктринацію суспільства, висміюючи дев'яції серед радянських громадян тощо. З другого боку, сатира мала знімати напруження в суспільстві, адже наочно демонструвала, як у друкованому виданні відбувається критика й самокритика. Сатиричні видання мали одночасно виховувати радянських громадян, концептуалізувати на побутовому рівні ідею правильності дій партії та критикувати представників влади (переважно на місцях)². Окрім цього, сатира й гумор мали розважати, хоч це завдання і не вважали першочерговим³. Така багатофункційність сатиричних видань могла призвести до розгубленості гумористів у зображенні нових економічних еліт, варіативності образів кооператорів, приватників і бізнесменів. Чи наділяли сатирики елітарними рисами «червоних директорів» і «соціалістичних підприємців»? Чи склався в сатиричних виданнях образ «старої» економічної еліти, на зміну якій прийшла «нова»? Якими показані їхні взаємовідносини? Як сатирики пояснювали співвідношення ринкових методів економіки й соціалістичної системи?

У цій статті представлені результати дослідження двох найпопулярніших сатиричних видань у Радянському Союзі – загальнорадянського «Крокодилу» й українського «Перцю». Саме ці два часописи мали найбільший наклад серед усіх радянських сатиричних видань («Крокодил» – 6 млн примірників, «Перець» – 3 млн) і були доволі популярні серед населення⁴. Тому гумористичні тексти й зображення цих видань мали доступ до значної читацької аудиторії.

² К. Єремеева, «“Перчити і приперчувати!”: завдання радянських сатиричних видань (на прикладі журналу «Перець»)», *Український історичний журнал*, 1 (2018): 137.

³ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ) України, Ф. 668, оп. 1, спр. 231, арк. 3.

⁴ Там само.

Зіставлення «Крокодилу» й «Перцю» дозволить розглянути загальнорадянський та республіканський рівні офіційного гумористичного дискурсу. Для цього був проведений контент-аналіз зображень і текстів «Крокодилу» й «Перцю», що містяться у 360 випусках за 1986–91 роки.

Передусім необхідно визначитись, що ми маємо шукати в радянській сатири, говорячи про економічну еліту. Слід визнати багатозначність поняття «еліта» та велику кількість наукових дискусій, які вирують навколо нього. Деякі дослідники дотримуються думки, що елітою треба вважати найкращих, адже це відповідає перекладу *elite* з французької⁵. Інші вчені намагаються окреслити межі цього явища з огляду на суспільну роль, яку виконували представники економічної еліти. Джон Гіглі (Higley), наприклад, економічними елітами називає тих осіб, які контролюють ресурси в суспільстві, утримують стратегічні позиції у великих економічних організаціях та мають можливості цілеспрямовано й регулярно впливати на процес вироблення і прийняття державних рішень⁶.

Переважно дослідники розглядають появу еліти як щось неминуче. На думку Чарльза Райта Міллса (Mills), будь-яке ієрархізоване суспільство має еліту, тобто групу населення, що є нагорі соціально-економічної стратифікації та має змогу приймати важливі рішення⁷. Гаetano Моска (Mosca) також стверджував, що в будь-якому суспільстві з'являються два класи: підлеглих і тих, хто керує, причому останні є більш згуртовані й організовані⁸.

За часів радянського суспільства декларувалось, що еліт в СРСР немає. Тож у «Великій радянській енциклопедії» навіть не було спеціальної статті про еліти як суспільне явище. Уміщено лише замітку, присвячену вченню про еліти, яке було заставроване як теорія, що заперечує історичний прогрес, народний суверенітет, вважає нерівність основою для суспільного життя. Зазначалось, що класове коріння теорії еліт полягає в розділенні суспільства на експлуататорську більшість та експлуатовану меншість⁹. Радянський дослідник Геннадій Ашин у своїй праці «Міф про еліту та “масове” суспільство» казав, що призначення теорій еліти – висвятити класовий поділ суспільства, виправдати стосунки панування й підлеглості, які властиві капіталізму¹⁰ та такому «продукту гниття імперіялізму», як фашизм¹¹. Як зазначає Оксана

⁵ Ж. Тощенко, «Элита? Клань? Касты? Клики? Как называть тех, кто правит нами?», *Социологические исследования* 11 (1999): 124.

⁶ Цит. за: О. Куценко, «Структурування інтересів економіко-політичних еліт у процесі ринкових перетворень в Україні», *Політичний менеджмент* 1 (2005): 79.

⁷ С. W. Mills, *The Power Elite* (New York: Oxford University Press, 1956), 12.

⁸ Цит. за: P. Hardoš, «*Post-Communist Elites and Economic Reforms in Czechoslovakia 1989–1992*» (Budapest: Central European University), 6.

⁹ Г. Ашин, «Элит теория», *Большая советская энциклопедия*. <https://slovar.cc/enc/bse/2062650.html>

¹⁰ Г. Ашин, *Миф об элите и «массовом обществе»* (Москва: Международные отношения, 1966), 55.

¹¹ Там само, 101.

Гаман-Голутвіна, термін «еліта» не використовували навіть для вивчення владних груп капіталістичного суспільства¹². Тож не дивно, що дослідження радянських еліт, а тим більше їхніх образів, стикається з тією проблемою, що в радянському дискурсі існування окремої верстви «над масами» намагались приховати або показати якимось по-іншому, не використовуючи при цьому табуйоване поняття.

Найчастіше в сучасних дослідженнях радянською елітою називають номенклатуру, маючи на увазі керівну верству радянського суспільства, до якої входили як представники партійної влади, так і державної, а також керівники господарства. Катя Владіміров, говорячи про радянську еліту, має на увазі передусім партійців, які мали прямий доступ до влади¹³. Головне питання, яке цікавить дослідницю, – це еволюція та конкуренція всередині владної верстви, сформованої спочатку з «селянських синів». Владіміров зазначає, що не було офіційно визнаних соціальних категорій, за допомогою яких можна було б описати радянську номенклатуру. Втім, у 1980-х роках члени партії вже становили окрему соціальну групу, адже багато з них були у третьому поколінні держслужбовцями¹⁴. Деякі дослідники, розглядаючи ствердження радянської влади в національних республіках СРСР, аналізують боротьбу традиційної еліти та радянської влади, причому останні також потрапляли в категорію еліти¹⁵. Павол Гардош застосовує ще один термін до владної верстви Чехословаччини 1989–92 років – посткомуністична еліта¹⁶. Дослідник визнає складність її структури та непересічний вплив на економічні реформи. До посткомуністичної еліти дослідник зарахував дисидентів і технократів, які цікавились західними економічними теоріями й розуміли, що комунізм не піддається реформуванню (його можна лише усунути)¹⁷.

У радянському офіційному дискурсі до 1980-х років уникали термінів «еліта» й «номенклатура» щодо будь-яких соціальних груп. Тож дослідники найчастіше позначають межі та склад радянської економічної еліти за аналогією із іншими суспільствами. Новизна цього дослідження полягає в тому, що головною його проблемою є (не)наділення певної верстви радянського суспільства рисами еліти в офіційному дискурсі на прикладі загальнорадянських і республіканських сатиричних видань. Рисами елі-

¹² О. Гаман-Голутвіна, «Политические элиты как объект исследований в отечественной политической науке», *Политическая наука* 2 (2016): 40.

¹³ К. Vladimirov, «Не кочегары мы, не плотники / We are Neither Stokers nor Woodworkers: Social Origins of the Soviet Party Elites, 1917–1990», *Russian History* 2 (2014): 283–284.

¹⁴ Там само, 294.

¹⁵ Напр.: F. J. Roberts, *Old Elites under Communism: Soviet Rule in Leninobod* (Chicago, The University of Chicago, 2016), 36.

¹⁶ P. Harđoš, *Post-Communist Elites and Economic Reforms in Czechoslovakia 1989–1992* (Budapest: Central European University), 3.

¹⁷ *Ibid.*, 24.

тарности могли бути: відокремленість від «простого народу», наявність важелів управління економікою (зокрема й неформальних), можливість впроваджувати інновації та перерозподіляти ресурси, високі доходи та рівень життя, освіта й особисті якості тощо.

«Керівні товариші» – доперебудовна економічна еліта?

В СРСР економічна еліта була невід'ємною частиною номенклатури¹⁸. Нова економічна еліта часів перебудови також мала номенклатурне походження: з надр радянських чиновників з'явилася верства «уповноважених», які почали створювати «уповноважений бізнес». Цей різновид діяльності підтримувала держава й він був альтернативою спекулянтам із кримінальним минулим¹⁹.

Радянська сатира торкалася питання, хто контролював ресурси, очолював підприємства різного масштабу та мав доступ до влади. До періоду перебудови представники часописів «Перець» і «Крокодил» приділяли таким відповідальним особам на місцях найбільшу увагу. В тематичних планах «Перцю» головними тематиками були виробнича й сільська, а головними об'єктами критики – керівники підприємств, голови колгоспів, які не виконують обіцянок, випускають брак, недбало ставляться до розподілу ресурсів²⁰. Федір Маківчук, головний редактор «Перцю», 1950 року підготував список установ та осіб, які були піддані найбільшій критиці на сторінках часопису. Серед них були міністри легкої промисловости, лісового господарства й низка директорів підприємств місцевого й республіканського значення²¹. Тож у часописі репрезентували владну піраміду, у якій були навіть міністри. Але найчастіше тексти й карикатури, присвячені економічним проблемам, будували за схемою: директор заводу спричинює негативну ситуацію, а представник середньої (або вищої) ланки влади цю ситуацію виправляє. Часто посадовець, який здійснював покарання недбалого господарника або хабарника, був представником парторганізації²².

На сторінках «Крокодилу» й «Перцю» до початку перебудови директорів заводів, райспоживспілок, фабрик становили чи не 70 % від усіх персонажів-«керівних товаришів». Однією з причин, чому сатирики критичували саме нижчу гілку влади, є те, що сатиричні видання мали доводити свою соціальну значущість на прикладах, які можна легко підтвердити та впізнати з власного досвіду. Тому спеціальні кореспонденти гумористичних видань шукали матеріал про конкретних місцевих бюрократів і недбалих господарів. Але суцільна конкретика створювала образ єдиної

¹⁸ О. Крыштановская, «Бизнес-элита и олигархи: итоги десятилетия», *Мир России* 4 (2002): 5.

¹⁹ Там само, 67.

²⁰ ЦДАМЛМ України, Ф. 668, оп. 1, спр. 223, арк. 13.

²¹ ЦДАМЛМ України, Ф. 668, оп. 1, спр. 235, 1 арк.

²² Напр.: «Дали перцю!», *Перець* 2 (1979): 3.

сірої маси керівних кадрів в економіці. Сам Ф. Маківчук, головний редактор «Перцю», 1977 року писав у звіті про цих персонажів у фейлетонах часопису:

У фейлетонах нема вогню, нема вибухівки. В них переважає холодна фактографічність. Нема навіть спроби накреслити характер героя фейлетону. Вони часом одноманітні й безбарвні, як таблиця множення, вони ... [мають] однакові фізіономії, однаковий вираз обличчя, наче вони близнюки²³.

Сіра маса «керівних товаришів», можливість народу за допомогою скарг впливати на них мали показати своєрідне народовладдя, розчиненість влади в народі та повну розбіжність радянського суспільства й капіталістичного. Тому в офіційному дискурсі не повинен був з'явитись образ керівників економікою, які б мали ознаки еліт. Ашин зазначав, що прихильники теорії еліт дуже спрощують «складну структуру класового суспільства та підмінюють її простою дихотомією...: еліта – маси»²⁴. Радянське ж суспільство на сторінках преси поставало без антагоністичних класів, еліти, з масою трудящих та керівників, які в своєму єднанні утворювали діалектичну складність у простоті.

Чи вийшло в авторів сатиричних журналів створити образ радянської економічної еліти до періоду перебудови? До кінця 1970-х років сатирики уникали таких узагальнювальних слів, як «влада» чи «номенклатура». Утім, з початку 1980-х років з'являється все менше персонажів-керівників підприємств із конкретними даними (ім'я, прізвище та місце роботи). Межі поширення проблем поступово розширювались, і гумористи переходили від зображення «перегинів на місцях» до відтворення системної кризи²⁵. Цьому сприяла загальна негативація суспільного дискурсу та пом'якшення політико-ідеологічного контролю. Поступово сіру масу керівників, яких до цього показували як частину народу, починають розглядати як щось єдине та окреме від маси трудящих. Усе частіше номенклатурників протиставляють простим громадянам. При цьому посадовці на сторінках часописів набувають ознак еліти: їм, на відміну від народу, належить влада, контроль за ресурсами та споживацькі блага, як, наприклад, у цьому вірші:

І наші розбурхані дні
Не вельми, признатися, втішні:
Стоять на трибунах одні,
У чергах вистоюють інші²⁶.

²³ ЦДАМЛМ України, Ф. 668, оп. 1, спр. 231, арк. 3.

²⁴ Г. Ашин, *Миф об элите и «массовом обществе»* (Москва, 1966), 55.

²⁵ Е. Еремеева «Коммунист – оптимист?» Как измерить «бодрость духа» общества (на примере контент-анализа советского политического юмора)», *Вестник Пермского университета, Серия «История»* 4 (2014): 24-36.

²⁶ В. Гунько, «Одні й інші», *Перець* 1 (1991): 8.

Гумористи показують керівництво як еліту, що мало підкреслити негативні риси образу влади. Зображення номенклатури як окремої верстви «над народом» стало новим явищем в офіційному дискурсі. Керівників підприємств почали асоціювати з чимось старим, «застійним». Поняття «застою» стало ключовим для характеристики діяльності старих господарчих еліт.

Закон про індивідуальну трудову діяльність 1986 року спричинив появу на світ людей, які мали стати альтернативою усталеним господарчим практикам. Разом зі старою елітою постає нове явище у вигляді кооперативів та «приватників», які віднині могли скласти конкуренцію державному сектору. Треба відповісти на питання, як зображали сатирики кооператорів, нових підприємців? «Приватники», з одного боку, були явищем «не застійним», тобто тим нововведенням, яке може оновити господарство і яке варто підтримати. Утім, кооператори з'явилися з дозволу влади. Сатирики, як ми побачили, поступово ставали в опозицію до номенклатури, тож могли сприймати «приватників» як чергову витівку старої еліти. Як сатирики сприймали нову суспільну верству, якщо радянські сатиричні видання вже призвичаїлись до дискурсивної ролі «зброї партії» й досі вибудовували критику з огляду на «соціалістичні ідеали», які могли не збігатися із елементами ринку в економіці?

Могильники старого світу: нова економічна еліта на шпальтах часопису «Крокодил»

«Перебудовуватись та прискорюватись!»: автори часопису «Крокодил», наслідуючи заклики партії, відразу підтримали новий партійний курс. Це цілком вписувалось у дискурсивну роль «обличчя радянської сатири» бути «зброєю партії» та виправляти місцеві недоліки. Тому крокодиліці завзято почали підтримувати ініціативу партії та критикувати бюрократів і номенклатурників, які гальмували процес відродження господарчого механізму. Старий керівний апарат відтепер протистояв чомусь новому. Сторінки часопису поповнились карикатурами, які зображали стереотипних можновладців за керівним кріслом та з кам'яним кулаком, яким чиновник звик грюкати, репрезентуючи командно-адміністративний апарат. Між тим символами старої еліти стали молотки замість голів, купи паперу та кам'яні стінки²⁷. При цьому «Крокодил» виступав від імені народу, а в своїй критиці посилався на генерального секретаря й партію як узагальнювальну керівну силу суспільства. Тобто на того, хто владу надає, і того, хто уособлює її на недосяжному для критики рівні. «Старе» асоціювалось із місцевими чиновниками, які все виразніше набували ознак єдиної соціальної верстви та негативних рис еліти. «Нове» та «правильне» пов'язувалось із народом та «партією». Відбувався парадокс: новий кооперативний рух, який вносив елементи ка-

²⁷ В. Солдатов, «Карикатура», *Крокодил* 34 (1989): 5.

піталізму в економічну систему, асоціювався із соціалістичними ідеалами народної ініціативи та справедливості.

З цієї позиції автори «Крокодилу» заочно полемізували з тими представниками влади, які вважали кооперативний рух антисоціалістичним:

... проти розвитку індивідуальної праці та кооперативів виступає та частина керівництва й апарату, яка ясно бачить свою нездатність організувати справу хоча б на рівні приватника, а ось своїми посадами поступатись не хоче. Та заради бажання залишитись керівником, нехай і неефективного державного підприємства, виступає проти будь-чого кооперативного або особистого як нібито антисоціалістичного. Але ж антисоціалістичною є саме їхня діяльність, адже саме вона шкодить Вітчизні, бо дискредитує соціалістичну економіку та її здатність вирішувати проблеми задоволення попиту²⁸.

Старих управлінців в економічній сфері таврували, цитуючи канонічні для радянської ідеології тексти:

129 років тому Карл Маркс написав рядки, які змушують зрозуміти та відчуті головну перепону революційного оновлення: «...нас пригнічує низка спадкових негараздів, які існують через те, що й надалі животіють застарілі засоби виробництва, які вичерпали себе... Ми страждаємо не тільки від живих, але й від мертвих!»²⁹.

Поняття соціалізму як передусім основи для задоволення попиту стало ключовим для сатириків «Крокодилу». На обкладинці часопису за 1989 рік обірваний старий волоцюга з надгризеним батоном дорікає молодому орендарю, який зображений на тлі достатку: «Від соціалізму відходите, товариші!» (див. іл. 7)³⁰. «Зараз рівень гласности та демократизації радянська родина відмірює за тим, що в неї в холодильнику!» – зазначав Юрій Черниченко в інтерв'ю «Крокодилу»³¹. Тож новою елітою мають стати ті, хто задовільнить попит населення на таку демократизацію. Радянська людина все виразніше постає в офіційному дискурсі не тільки як трудівник, а передусім як споживач. Відтепер у карикатурах символи радянської епохи – червоний прапор, серп та молот – замінюються на м'ясо та ковбасу. Відтоді люди бігли не за лідером з червоним прапором, а за тим, хто показав натовпу свинячу ногу (див. іл. 5)³² (у такому разі гумористи не давали власну оцінку зображеному явищу, залишаючи читачу простір для інтерпретацій).

Тож гумористи сприймали кооператорів як вихід із ситуації, коли в суспільстві суцільний дефіцит. Спеціальні кореспонденти «Крокодилу» вели

²⁸ Г. Попов, «Патент на инициативу или может ли частник съест социализм?», *Крокодил* 27 (1987): 7.

²⁹ Г. Батыгин, «Все, что не запрещено...», *Крокодил* 17 (1988): 23.

³⁰ В. Мохов, «Карикатура», *Крокодил* 20 (1989): 1.

³¹ Ю. Черниченко, «Дайте народу накормить себя!», *Крокодил* 16 (1989): 4.

³² В. Кудин, «Карикатура», *Крокодил* 3 (1989): 2.

сатиричні репортажі з ринків, на яких у приватників можна купити чоботи³³, м'ясо та навіть гудзики, яких не можна знайти на голих полицях у державних магазинах³⁴. Нехай продукція приватників дорожча, втім, робиться швидко та якісно!

Кооператорів протиставляли застарілій еліті, яка застосовувала «застійні» засоби боротьби з «приватниками». Ці засоби передусім полягали в бюрократичних перепонах для кооператорів. На сторінках часопису з'являлись карикатури, на яких кооперацію, яка злітає на грошових крилах, розстрілює Комісія з індивідуальної трудової діяльності в образі мисливця (див. іл. 1)³⁵. Керівники господарства, які засиділись у своїх кріслах, лютували, що кооператори заробляли більше грошей, ніж отримували чиновники³⁶. І гроші саме заробляли, а не «робили» їх, як писала в листі читачка Ірина Самойлова про свого чоловіка-кооператора³⁷.

Кооператори та «приватники» виступали не тільки як реальні конкуренти старій еліті. Автори «Крокодилу» показали представників індивідуальної трудової діяльності каталізатором корінних змін. Як молоде вино, яке залили до старих міхів, кооператори не мали змогу діяти в «старій країні». Наприклад, розповідаючи про кооператив «Техніка», який організували винахідники (колишні працівники науково-дослідного інституту), автор зазначає:

Якби такі мізки скооперувались десь у Японії, то через пару років «Техніка» була би в десятці успішних компаній... Але ми поки що країна більше світлого майбутнього, ніж країна сонячного сходу, а тому кооператорам довелось розраховувати тільки на власні сили...³⁸

Кооператорів називали могильниками старого світу. Із сумною іронією автори зазначали: приватники риють яму старим управлінням, туди ж вони можуть і потрапити³⁹. Цю істину ілюстрували фейлетоном, у якому йшла мова про переслідування успішних кооператорів «старими економічними структурами». Останні, на думку автора, «із задоволенням користуються цими новими формами [кооперативами, орендарями. – К. Є.] для свого збагачення. Стрижуть <...> паростки нової економіки з веселістю газонокосарки»⁴⁰.

З позиції партії, сатира мала, з одного боку, критикувати, а з другого, – підтримувати нові тенденції, які допоможуть подолати дефіцит, застій та

³³ Ю. Белявский, «Субъективный ботинок: история о том, как вместо обуви производятся объективные причины», *Крокодил* 9 (1988): 10.

³⁴ «Доходное место», *Крокодил* 19 (1987): 12.

³⁵ Д. Огородников, «Карикатура», *Крокодил* 17 (1988): 3.

³⁶ Б. Ефимов, «Карикатура», *Крокодил* 27 (1987): 3.

³⁷ И. Самойлова, «Не „делать деньги“, а зарабатывать», *Крокодил* 18 (1989): 2.

³⁸ Ю. Казанцев, «По мозгам!», *Крокодил* 22 (1989): 3.

³⁹ Д. Семеник, «Могилы для могильщиков», *Крокодил* 3 (1991): 6.

⁴⁰ Там само.

інші негаразди в економічному секторі⁴¹. При цьому кооперативний рух значився як одна з нових тем, мішень, по якій тепер можна бити разом із «корупцією та злочинами в середовищі посадовців, пияцтвом, наркоманією, проституцією, вивертами “неформалів”...»⁴². Саме такі теми пропонували «крокодильці» порушувати читачам у межах конкурсу «Бігцем на Парнас». Діялог із читачами завжди впливав як на реципієнтів, так і на працівників преси: публікація листів на шпальтах періодичних видань могла змінити інтелектуальну кон'юнктуру, слугувати засобом агітації та пропаганди⁴³. У «Крокодилі» читачам часопису пропонували долучитись до обговорення нових тем. Це повинно було полегшити концептуалізацію проблеми кооперативів серед широкого загалу. Читачі мали надсилати вірші, які викривали «підніжки кооператорам та зловживання самих кооператорів»⁴⁴. Конкурс тривав і виявив відмінність у поглядах редакції «Крокодилу» та вільних дописувачів на представників приватної ініціативи. Перші займали позицію борців проти всього застарілого за все нове. Тому кооператори викликали в «крокодильців» щиру симпатію та сподівання, що приватна ініціатива є панацеєю. Читачі, які опановували нові теми для сатири, ставились до кооператорів більш критично. До редакції надходили вірші, в яких нових економічних діячів звинувачували у високих цінах, спекуляції та шахрайстві (інколи цю проблему порушували і професійні карикатуристи: див. іл. 2). Читач із міста Каспійська так звертався до кооператорів:

Не могу уразуметь
Ваших дел и целей:
Вы хотели нас одеть.
Но совсем раздели⁴⁵.

Хвацьких підприємців сатирики-аматори звинувачували у невідповідності стандартам справедливості по-радянськи й нечесности у здобутті прибутків:

Бывает, что под маскою «новатор»
Жиреет спекулянт-кооператор,
А все отдавший Родине в беде
Живет и умирает в нищете⁴⁶.

⁴¹ К. Еремеева, «“Перчити і приперчувати!”: завдання радянських сатиричних видань (на прикладі журналу «Перець»», *Український історичний журнал* 1 (2018): 139.

⁴² «И снова старт!», *Крокодил* 5 (1988): 9.

⁴³ D. Kozlov, *The readers of Novyi Mir: Coming to Terms with the Stalinist Past* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013).

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ И. Трошин, «Кооператорам», *Крокодил* 15 (1989): 8.

⁴⁶ Л. Малиновцева, «Кооператор и пенсионер», *Крокодил* 16 (1989): 3.

Читачі висловлювали навіть сумніви в ефективності приватників у відновленні економіки, підкреслюючи «несерйозність» продуктів, які виготовляли підприємці:

Парни перестройке помогают,
Смело встав на вахту трудовую,
И во все лопатки нажимают:
«Петушка на палочке» штампуют⁴⁷!

Отже, виник своєрідний розподіл праці: постійні автори «Крокодилу» представляли підприємців як героїв нового часу, а читачі могли їх критикувати. Так підтримувався сатиричний баланс у виданні. Ситуація, коли редколегія «Крокодилу» й читачі часопису зайняли протилежні позиції, стимулювала дискусію між ними. Гласність заохочувала сатириків робити цю дискусію відкритою. Постійні автори «Крокодилу» зазначали, що вони далекі від безмежного захоплення кооперативами й це явище потребує критичного погляду. Але для критики були «погані» кооператори, а «правильні» потребували всілякої підтримки. Наприклад, спецкор «Крокодилу» Марк Григор'єв у своєму фейлетоні «Рівняння на лівий фланг, або як перекрити кисень ініціативі та підприємливості» зазначав:

Я не перебуваю в невимовному захопленні від кожного кооперативу. Справа ця складна та суперечна, немало брудної піни вирує на поверхні. Не можу я закоханими очима дивитись на продавців солодкої вати чи вуличних шашличників, що пригощають своїх клієнтів жиловим м'ясом магазинного походження за рестораною ціною⁴⁸.

Надалі автор розвиває сюжет конфлікту двох еліт: старої й нової. Стара номенклатурна еліта підтримує таких дрібних хапуг, а підприємцям, які прагнуть робити серйозну справу, чинять перепони. Це відбувається через те, що приватний сектор економіки є реальним конкурентом для держпідприємств та може їх витіснити. З чого автор робить іронічний висновок:

Так що, товариші, не вередуймо, їжмо морожене м'ясо, ходити з гнилими зубами та сьорбати з суспільного корита! Рівняйсь! Струнко! Рівняння на лівий фланг!⁴⁹

Крокодиліці влаштовували дискусії й серед читачів, які в своїх листах вказували різні емоції щодо «приватників»: від гніву до захоплення⁵⁰. При-

⁴⁷ А. Шимов, «Кооператив», *Крокодил* 11 (1989): 12.

⁴⁸ М. Григор'єв, «Равнение на левый фланг или как перекрыть кислород инициативе и предприимчивости», *Крокодил* 20 (1989): 7.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ «Опасный конкурент или надежное подспорье: что думают читатели о частных такси и не только о них», *Крокодил* 13 (1988): 2-3.

чому часто віддавали перевагу критичним листам, які змальовували проблему, пов'язану з кооперативами, як «перегини на місцях». Наприклад, читач з Москви скаржився, що пасажирів залишили сам на сам зі свавіллям приватника чи, «як він скромно себе називає, кооператора». Утім, надалі читач зазначає:

Не подумайте, що я в принципі проти кооперативів... Більшість із них нам справді потрібна, працює на задоволення нашого попиту... Однак вкотре доводиться визнати, що будь-яку гарну справу можна вивернути, перетворивши на повну її протилежність⁵¹.

Читач з Одеси бачив пряму залежність між активізацією кооперативного руху та ствердженням соціалізму:

...на основі надання засобів виробництва в оренду й напрокат індивідуалам, кооператорам, держпідприємствам... соціалізму буде все більше і більше... Якщо при цьому будуть надані рівні можливості всім членам суспільства займатись діяльністю, яка їм до душі...⁵²

Утім, редакція не залишала такі дискусії без власного резюме: нехай читачі дискутують, адже одностайність думок породила політичний та економічний застій. Надалі автори цитували Михайла Горбачова, який підтримує кооперацію, та закликали у зв'язку із перебудовою відкидати стереотипи та старі догми. Інколи це супроводжувалось згадками про нову економічну політику: в сатиричному дискурсі часто проводились паралелі між непом та економічними реформами часів перебудови, втім, відтепер мова не йшла про «непманів»-хапуг, а про підприємців, здатних подолати дефіцит. Крокодил – персонаж, який уособлював сатириків-творців цього видання, так звертався до читачів з приводу кооператорів у 1988 р.:

...не завжди ти був справедливий до них. Хоча тут перегини в емоціях зрозуміти можна: справа нова, для більшості незвична й навіть ляклива. Але – як той, що народився в самий розпал непу, – скажу, що не варто боятися підприємливого громадянина, що вирішив попрацювати задля задоволення наших з вами матеріальних та духовних потреб⁵³.

Цей приклад є показовим: крокодиліці асоціювали себе із новими формами господарювання й навіть надрукували історію про випадок, коли група їхніх читачів запропонувала редакції відкрити кооперативне кафе «Крокодил».

Пропозицію відкрити кафе не було реалізовано. Утім, «крокодиліці» своїми силами підтримували кооперативний рух. Наприклад, після фейлетону про нестачу сировини для кооператорів, що виготовляють хутрянні вироби,

⁵¹ Там само, 2.

⁵² Опасный конкурент или надежное подспорье: что думают читатели о частных такси и не только о них», *Крокодил* 13 (1988): 3

⁵³ «Поговорим, читатель: предновогодний монолог», *Крокодил* 16 (1988): 15.

редколегія розмістила інформацію для «приватників» щодо підприємств, які можуть надати сировину⁵⁴. Редакція часопису, який мав один із найбільших накладів у СРСР, пропонувала кооператорам свої шпальти для реклами підприємств, що виникали завдяки індивідуальній праці. Дуже скоро на сторінках «Крокодилу» вже рекламували кооперативи в рубриці «Оце так!»: запрошували на роботу до підприємств, в яких зарплата «необмежена та залежить тільки від Вас!»⁵⁵, розповідали про фірми, які реалізовували диво-ліки муміє⁵⁶, тощо. Наслідуючи моду на гороскопи, редакція «Крокодилу» навіть склала власне привітання з Новим роком у формі астрологічного прогнозу, в якому радила всім вступати в кооперативи, бо цей рік принесе кооператорам втричі більший прибуток⁵⁷.

Цими заходами «Крокодил» не обмежувався та став простором для появи імпровізованого кооперативу прямо на шпальтах видання. Так званий кооператив «Вітамін С (сміх)» на сторінках часопису, за словами персонажа-крокодила, з'явився, коли до редакції прийшов голова цього кооперативу. Він запропонував «Крокодилу» здати в оренду «журнальну площу», адже кооператори-сатирики є професіоналами, утім, потрапити до інших державних часописів складно⁵⁸. Крокодил і кооператив «Вітамін С» навіть уклали договір з посиланням на «Закон про кооперацію»⁵⁹. При цьому Крокодил зазначав:

А раптом що не вийде – скажемо, що це просто першотравневий жарт!... багатолітній досвід «застійних часів» навчив мене обережності.

«Крокодил» не міг тільки вихвалювати кооператорів: сатира мала й бити. Тому представників нових форм господарювання мали критикувати не тільки читачі, а й самі крокодильці. Для того, щоб символічно відділити «поганих» кооператорів з приватниками від «правильних», автори «Крокодилу» використовували для хапуг та спекулянтів поняття «бізнесмен». Це слово вже було знайоме читачам за фейлетонами, в яких висміювали капіталістів-імперіялістів Заходу. Наприклад, 1987 року, описуючи діяльність рекетирів, сатирик розповідає про спекулянта Аветисяна, який «робив бізнес» на склоочиснику, збуваючи його підприємствам у вигляді денатурату. «Вартість денатурату – карбованець, а склоочисника – двадцять копійок. Така ось арифметика⁶⁰». Взагалі, коли йшла мова про рекет та пов'язаних із ним приватників, відразу виникало поняття «бізнесмен», щоб не запламити пра-

⁵⁴ І. Скоробогатова, «Мех да и только», *Крокодил* 4 (1988): 8.

⁵⁵ «Вот это да!», *Крокодил* 1 (1990): 15.

⁵⁶ «Вот это да!», *Крокодил* 3 (1990): 15.

⁵⁷ «Меморандум Крокодила», *Крокодил* 26 (1988): 15.

⁵⁸ «Кооп. "Витамин С"», *Крокодил* 9 (1989): 12.

⁵⁹ «Договор», *Крокодил* 9 (1989): 13.

⁶⁰ В. Васильев, «Амурские войны», *Крокодил* 30 (1987): 10.

вильних представників «суто народного руху» – кооператорів. Бізнесменами глузливо називали й самогонників⁶¹. Слід зазначити, що зв'язок кооператорів із криміналітетом інколи згадували, утім, це була зовсім не провідна тема. Термін «бізнес» став супутником іронічних текстів, коли, наприклад, автор фейлетону пропонував відкрити прибуткову справу, влаштовуючи для іноземців підводне полювання в затоплених лісах, які виникли після аварії на Богучанській ГЕС⁶².

Поступово зміни в міжнародних відносинах, які Горбачов назвав «новим мисленням», призвели до трансформації образу представників Заходу на сторінках сатиричної преси. «Крокодил» відкривав для себе «іншу Америку та Європу» із «людським обличчям». Друкували фейлетони про нове бачення радянського суспільства в голлівудських фільмах (наприклад, у бойовику «Червона спека»⁶³), розміщували смішні американські жарти. Ці тенденції вплинули й на семантику слова «бізнесмен»: усе частіше позитивна приватна ініціатива асоціювалась із цим поняттям. Наприклад, розмірковуючи про псування архітектури міста Псков, Тетяна Шабашова зазначає, що «туристичний бізнес оснований на історичних пам'ятках та сильний тільки ними»⁶⁴.

Виникає питання, чи сприймали сатирики «Крокодилу» кооператорів як нову економічну еліту? Кооператори протистояли старим господарям в економічній сфері, тож мали виступати в текстах та карикатурах як їхні антагоністи. Якщо номенклатурники з 1980-х років набували негативних рис еліти, то кооператори мали бути зображені як вихідці з народу, ошукані винахідники з НДІ, які не отримували винагороди за свою науку. «Дайте народу нагодувати себе!» – лунало зі сторінок часопису, коли йшла мова про кооператорів та нових фермерів. Якщо вони отримували статки, то завдяки своїй ініціативі. Це було показано як досягнення соціальної справедливості власними силами. Як приклад можна навести карикатуру, на котрій було зображено інженера, який демонструє грамоту. Її він заробив за двадцять років роботи в НДІ. Також він показує квартиру-«повну чашу», яку заробив за два роки праці в кооперативі⁶⁵. Утім, справедлива матеріальна винагорода ще не є ознакою керівної ролі в економіці.

Інколи всемогутність кооператорів описували з іронією⁶⁶. Наприклад, розповідаючи про кооператив «Експрес», який виготовляє засоби пересування річками, автори зазначають, що в разі потреби кооператив спрямує річки в протилежному напрямку. В іншому фейлетоні «Кооператив “Геть чергу!”» не дуже ерудований, але дуже амбіційний кооператор праг-

⁶¹ Г. Третьяк, «... все зависит от нас самих...», *Крокодил* 12 (1989): 2.

⁶² В. Деков, «Концы в воду? Про то, как в Минлеспроме лес сберегают», *Крокодил* 12 (1989): 4.

⁶³ Г. Бекназар-Юзбашев, «Голливуд на путях перестройки?», *Крокодил* 12 (1989): 13.

⁶⁴ Т. Шабашева, «Архитектурные варенки или покушение на Псков», *Крокодил* 14 (1989): 10.

⁶⁵ Л. Филиппова, «Карикатура», *Крокодил* 4 (1989): 11.

⁶⁶ «На плотях к теплому морю: острые проблемы летнего отдыха», *Крокодил* 10 (1988): 7.

не виготовляти для людей час й брати за це гроші, бо час – це найцінніше для людей⁶⁷.

Наприкінці 1980-х років, коли вже мала минути ейфорія від появи «соціалістичних підприємців», у «Крокодилі» з'являються образи кооператорів, у яких гротескно підкреслена елітарність, навіть показова аристократичність, в одязі й поведінці⁶⁸. Але поза іронією кооператори постають як господарники, які беруть під свій контроль нові ресурси й технології (наприклад – комп'ютери, використовують відходи виробництва як сировину тощо). Зі сторінок часопису лунають сміливі думки, що й найбільші підприємства варто зробити кооперативними, навіть «Аерофлот»⁶⁹! З'являються карикатури, у яких риси елітності приватників карикатурно перебільшені: кооператори у вигляді англійських джентльменів спілкуються із колишніми співробітниками-сантехніками (див. іл. 4)⁷⁰. Усе частіше кооператорів зображують на одному рівні зі старою елітою. Наприклад, у фейлетоні В. Надеїна, в якому описано жебрацький стан пенсіонерів, автор порівнює чиновників, котрі «страждають на бюджетну розгубленість», та гуманних кооператорів, які влаштовують благодійні обіди для пенсіонерів⁷¹.

Вихідці з народу чи спільники влади: образ нової економічної еліти на сторінках журналу «Перець»

Часопис «Крокодил» розповсюджували в усьому СРСР та вважали прикладом для республіканських сатиричних видань. Будучи «старшим братом», «Крокодил» навіть на зріст був вищий за український «Перець», коли ці два символи зображали на одному малюнку⁷². За часів перебудови слідом за «Крокодилем» «перчани» намагались відповідати «духу часу» та порушувати раніше табуйовані теми: проституцію, репресії, суцільний дефіцит. Але нові для «Перцю» сюжети вводили обережніше, ніж у «Крокодилі». Якщо в загальнонарадянському часописі відбувалась справжня сексуальна революція, зокрема в спеціальній рубриці «КоопЕРОТив», то «Перець» намагався не такою мірою зловживати змінами у радянській моральності.

На персонажах, які представляли нову економічну еліту, гумористи намагались поки що не акцентувати зайвої уваги: протягом 1986–89 років кооперативи та приватники з'явилися на шпальтах «Перцю» лише кілька разів. Лише з кінця 1989 – початку 1990 років сторінки часопису заповнюються сатирою на приватників та кооператорів. При цьому, як і в «Крокодилі», «приватники» та кооператори виступали синонімами.

⁶⁷ А. Рубинов, «Кооператив „Долой очередь!“», *Крокодил* 21 (1987): 7.

⁶⁸ Р. Самойлов, «Карикатура», *Крокодил* 5 (1989): 9.

⁶⁹ Ю. Черниченко, «Дайте народу накормить себя!», *Крокодил* 16 (1989): 4.

⁷⁰ В. Дмитрюк, «Карикатура», *Крокодил* 22 (1988): 10.

⁷¹ В. Надеин, «Сейчас!», *Крокодил* 23 (1989): 6.

⁷² О. Козюренко, «Карикатура», *Перець* 11 (1952): 1.

Чим можна пояснити таку вичікувальну стратегію «перчан»? На нашу думку, справа полягає в орієнтації редакції часопису на різні суб'єкти культури й політики. Автори «Перцю» мали орієнтуватись не лише на загально-радянське керівництво та його постанови, але й на республіканські владні структури та сам часопис «Крокодил». Стосунки з останнім були непростими, адже «Перець» мав конкурувати зі «старшим братом» за читацьку аудиторію, особливо в східних регіонах України. Різноманітність орієнтирів змушувала редакцію часопису «Перець» враховувати передусім політику республіканського керівництва під час формування змісту видання. Це вирішувала проста підпорядкованість часопису: «Перець» друкували у видавництві «Радянська Україна» – друкованому органі ЦК КПУ. Наприклад, коли 1951 р. в газеті «Правда» розкритикували вірш В. Сосюри «Любись Україну», редакція «Перцю» орієнтувалась передусім на інтерпретацію цієї події, відображену в постановках ЦК КПУ⁷³. Тому «перчани» виявляли обережність, зокрема й через позицію В. Щербицького щодо перебудовних процесів. До 1989 року Україна стала острівцем стабільності, іншими словами – застою⁷⁴.

До перебудови «перчани» виробили стандарти радянської сатири по-українськи та окреслили коло тематик, на яких будуть зосереджувати свою увагу. Гумористи навіть виробили стандартну структуру часопису: передню обкладинку та основний зміст присвячували типовим сюжетам, у яких критикували окремі недоліки радянського повсякдення (безгосподарність, бюрократію, алкоголізм тощо), а задню обкладинку й окремі рубрики – формуванню образу ворога.

Процеси перебудови сприяли певній розгубленості «перчан». Гласність стимулювала сатириків гаряче критикувати владу й суспільні недоліки, розширювати межі суспільних проблем і посилювати негативацію гумористичних творів. «Перець», як і багато інших радянських видань, намагався або наново віднайти своє місце в суспільному дискурсі, або зберегти статус «зброї партії». Особливо це стосувалось національної тематики. Наприклад, 1991 р. редколегія часопису в рубриці «Допекло» вмістила замітку «В пошуках ворога»⁷⁵. На початку цієї замітки був лист читача А. Бондаренка зі Львівської області, у якому автор писав, що був постійним передплатником «Перцю», утім, напевно, більше не буде читати цей часопис, адже:

...судячи з того, які кольори полюбують його художники, коли малюють карикатури, [часопис] став жовто-блакитним, або, іншими словами, петлюрівсько-бандерівським. З таким «Перцем», поки він не позбудеться свого зрадницького кольору, мені не по дорозі.

⁷³ К. Єремеева, «Преса Радянської України та політика партії: проблема відповідності (випадок виконання журналом „Перець” завдань газети „Правда”», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Серія «Історія»* 51 (2016): 32–40.

⁷⁴ Ю. Шаповал, О. Якубець, «Остання барикада: Володимир Щербицький під час „перебудови”», *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика* 21 (2016): 13.

⁷⁵ «В пошуках ворога», *Перець* 3 (1991): 2.

Редколегія часопису із властивим їй гумором відповідала, що любов до зеленого кольору за такою логікою можна розтлумачити як ісламізм, червоного – як прихильність до «тоталітарної системи», а чорний – як пасквіль на радянську дійсність.

А за яким принципом жити? Хто не з нами, той проти нас? Кому ж тоді пожинати плоди демократії, якщо на одного жовта і синя фарба діють так само, як на іншого – червона?

Доволі тривалий час працівники часопису визначались із власною візією кооперативного руху. Тим часом вістря сатири здебільшого спрямовували на представників номенклатури. Верства «червоних директорів» у «Перці» також набуває рис еліти, яка відстає від простого народу. Наприклад, на обкладинці часопису 1990 року три «керівні товариші» спостерігають за демонстрацією, під час якої громадяни несли транспаранти із традиційним гаслом: «Вся влада трудящим!». «Смішні люди, – зазначають чиновники, споживаючи ікру, – влада у тих, у кого в руках дефіцит»⁷⁶. Номенклатура як власник дефіциту та інших ресурсів постає в карикатурах, де люди, як віслик, тягнуть стіл із чиновником, а він виставляє їжу перед громадянами, як моркву (див. іл. 7)⁷⁷. Сатирики все більше цькують представників старої номенклатури й піддають критиці всі заходи, які керівництво ініціює. Звісно, важливість перебудови не викликала сумнівів, адже її ініціював досі «недоторканий» генсек. Утім, кооперативи та приватників почали сприймати як чергову витівку влади. Саме тому, на відміну від образу приватників у «Крокодилі», кооператори часто поставали як спільники чиновників, а не представники народу. Наприклад, у фейлетоні 1991 року «Залізна логіка» кооператори продали голові колгоспу «Волгу» за поставки величезної кількості м'яса⁷⁸. Причому голова колгоспу цю худобу не вирощував, а кооператив для цього перерозподілу майна погоджував усі дії із райвиконкомом.

Складні, але тісні стосунки старої номенклатури й ринку відображено в сатиричній п'єсі «Пронюхай, Васю!»⁷⁹. У ній керівник міністерства, яке ліквідовують, посилає свого ставленика, народного депутата Васю, «пронюхати», чи можна якось запобігти прикрій ситуації. Причому народний депутат, обраний не народом, уже використовує новітню риторичку, що «ринок зараз в пріоритеті», а міністр – «гальмо в розвитку ринку». Тому міністр починає виношувати ідеї спочатку просто перейменувати міністерство в «директорію ринку», а потім вирішує зробити кооператив або зі всієї галузі, або з міністерства.

То ти пронюхай, Васю, як на це подивляться. Якщо вигорить – консультантом візьму, бо твоїх депутатських на прожиття не вистачить. Для ринку однаково, хто ти.

⁷⁶ В. Зелінський, «Карикатура», *Перець* 8 (1990): 1.

⁷⁷ «Карикатура», *Перець* 10 (1990): 2.

⁷⁸ В. Бондаренко, «Залізна логіка», *Перець* 4 (1991): 11.

⁷⁹ А. Житник, «Пронюхай, Васю!», *Перець* 9 (1991): 4.

Якщо в «Крокодилі» недовіра до номенклатури народила захоплення новими формами господарства, то в «Перці» спричинювала посилену критику цих форм. На думку багатьох авторів «Перцю», руйнація старої бюрократичної системи не допомогла. Відтепер між виробником і споживачем постали перекупники, кооперативи, біржі, які «продають та скуповують, скуповують та продають»⁸⁰. Деякі кооперативи показували не як організації, яким складно пробиватись у застарілих суспільно-економічних структурах, а як елементи, що гарно пристосувались у викривленому суспільстві. Наприклад, у фейлетоні «Чому ми такі бідні?» йдеться про кооператив при заводі, який виправляв недоробки робітників:

Завод собі стук-грюк – аби з рук, а споживач нехай собі наймає кооператорів і дорожляє все те, що завод не встиг. Не будуть же заводчани цяцькатися, коли квартал кінчається, а план реалізації горить. Не відвантаж у строк продукції – згорить і премія⁸¹.

Звісно, разом із висміюванням кооперативів, редактори часопису приймали листи від читачів, в яких вони розповідали про гальмування кооперативів бюрократами⁸², подекуди приватники зображені як результат народної ініціативи. З'являлись карикатури, на яких зображали дошки пошани. До перебудови на них були передовики виробництва, а на карикатурі 1990 року – найкращі кооператори⁸³. Тож у деяких гумористичних сюжетах «Перцю» кооператори отримували такий елітарний атрибут, як непересічні особисті досягнення. Утім, відмінність у презентації нових економічних еліт у двох найбільших сатиричних часописах видається значущою.

Сатира постає складним явищем у соціокультурному середовищі радянського суспільства. Як «зброя партії» гумористичні часописи мали критикувати суспільні недоліки, зокрема керівників народного господарства. Поступово сатирики відходили від зображення народовладдя та показували номенклатуру як верству, яка мала риси економічної еліти: відділена від народу, така, що контролює ресурси й матеріальні блага. Водночас нове бачення еліти пропонувало погляд на «керівних товаришів» як на «застійне», застаріле явище. Період перебудови спричинив появу кооператорів та приватників, яких у «Крокодилі» й «Перці» сприймали по-різному.

Різною була динаміка відображення нових економічних еліт у «Крокодилі» й «Перці». Якщо співробітники загальнорадянського часопису сатири й

⁸⁰ «А чайові – поштою...», *Перець* 14 (1991): 2.

⁸¹ І. Ільченко, «Чому ми такі бідні?», *Перець* 3 (1990): 4.

⁸² О. Лебідь, «Бюрократичний цвяшок», *Перець*. 2 (1990): 6.

⁸³ В. Чмирьов, «Карикатура», *Перець* 4 (1990): 5.

гумору майже відразу зреагували на появу кооператорів, то редколегія «Перцю» не квапилась із власною оцінкою аж до 1989 року.

Автори часопису «Крокодил» загалом підтримали нових діячів економіки й радо охрестили їх «могильниками старого світу». Конкуренція номенклатури й кооператорів постала як боротьба старого з новим. При цьому соціалізм асоціювався із можливістю задовільнити попит радянських громадян, і нова сила в економіці мала це зробити. «Крокодил» як символ часопису асоціював себе з новими формами господарювання, і редакція видання навіть розміщувала рекламу кооперативів. Тому постійні автори часопису полемізували із читачами, які виступали критично щодо приватників і кооператорів. Поступово ця верства населення на шпальтах видання набувала рис нової економічної еліти, яка контролює нові технології та просувається до влади. Задля критики спекулянтів, рекетирів і нечесних кооператорів автори часопису використовували поняття «бізнесмен», яке асоціювалось із буржуазним Заходом, а отже, мало негативні коннотації. Утім, зі змінами в зовнішній політиці термін «бізнесмен» також поступово набуває позитивних коннотацій.

Часопис «Перець» ставився до нових тематик та економічних перетворень набагато обережніше. Багато в чому це було пов'язано із позицією республіканського керівництва не протидіяти, але й не сприяти процесу перебудови. Бізнесменів і кооператорів часто зображали як чергову витівку влади, хвацьких спекулянтів, які отримали можливість легалізуватись. На сторінках видання приватники виступали як спільники старої економічної еліти або просто як нове поняття, що приховувало колишні форми господарювання.

Kateryna YEREMIEIEVA
“Cooperators, Businessmen, Racketeers...”
New Economic Elites in Soviet Satirical Magazines
during the Perestroika Period

*Katerina Yermieieva – PhD, Senior Lecturer
(Faculty of History and Philology, Ukrainian State University
of Railway Transport).*

The article focuses on the image of new economic elites in “Crocodile” and “Pepper,” the most popular Soviet satirical magazines. The content of these texts and images is analyzed, and the question of whom the satirists considered the economic elite is discussed. The paper demonstrates that the image of cooperators and private traders in these two magazines differed significantly. Competition between the nomenklatura and cooperators was pre-

sented in “Crocodile” as a struggle between old and new economic elites. At the same time, in “Pepper,” cooperators and private traders were portrayed through negative connotations, as accomplices of the nomenklatura, speculators, and former criminals. Various explanations for this difference are explored, and the paper investigates the contexts in which the concepts of “cooperator,” “businessman,” or “racketeer,” are used. Particular attention is paid to the fact that in public consciousness, Soviet citizens began to be perceived first of all as consumers, and socialism was seen as the basis for meeting their demand.

Key words: *the Soviet satire, cooperators, economic elite, “Crocodile”, “Pepper”*

Bibliography

- “A chaiovi – poshtoiu...”, *Perets* 14 (1991): 2.
“Daly pertsii!”, *Perets* 2 (1979): 3.
“Dogovor”, *Krokodil* 9 (1989): 13.
“Dokhodnoe mesto”, *Krokodil* 19 (1987): 12.
“I snova start!” *Krokodil* 5 (1988): 9.
“Karykatura”, *Perets* 10 (1990): 2.
“Koop. “Vitamin S”, *Krokodil* 9 (1989): 12.
“Memorandum Krokodila”, *Krokodil* 26 (1988): 15.
“Na plotakh k teplomu moriu: ostrye problemy letnego otdykha”, *Krokodil* 10 (1988): 7. “Pogovorim, chitatel’: prednovogodnii monolog”, *Krokodil* 16 (1988): 15.
“Opasnyi konkurent ili nadezhnoe podspore’: chto dumaiut chitateli o chastnykh taksi i ne tol’ko o nikh”, *Krokodil* 13 (1988): 23.
“V poshukakh voroha”, *Perets* 3 (1991): 2.
“Vot eto da!” *Krokodil* 1 (1990): 15.
“Vot eto da!” *Krokodil* 3 (1990): 15.
Ashin, G. “Elit teoriia”, *Bol’shaia sovetskaia entsiklopediia*, dostup 3 grudnia, 2018, <https://slovar.cc/enc/bse/2062650.html>
Ashin, G. *Mif ob elite i „massovom obshchestve”*. M.: Mezhdunarodnye otnosheniia, 1966.
Batygin, G. “Vse, chto ne zapreshcheno...”, *Krokodil* 17 (1988): 23.
Beknazar-Iuzbashev, G. “Gollivud na putiakh perestroiki?”, *Krokodil* 12 (1989): 13. IU. Beliauskii, “Sub”ektivnyi botinok: istoriia o tom, kak vmesto obuvi proizvodiatsia ob”ektivnye prichiny”, *Krokodil* 9 (1988): 10.
Bondarenko, V. “Zalizna lohika”, *Perets* 4 (1991): 11.
Chernichenko, Iu. “Daite narodu nakormit’ sebia!”, *Krokodil* 16 (1989): 4.
Chmyrov, V. “Karykatura”, *Perets* 4 (1990): 5.
Dekov, V. “Kontsy v vodu? Pro to, kak v Minlespromе les sberegaiut”, *Krokodil* 12 (1989): 4.
Dmitriuk, V. “Karikatura”, *Krokodil* 22 (1988): 10.
Domans’ka, E. *Istoriia ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule*. K.: Nika-Tsentr, 2012.
Efimov, B. “Karikatura”, *Krokodil* 27 (1987): 3.

- Eremeeva, E. "Kommunist – optimist?" Kak izmerit' "bodrost' dukha" obshchestva (na primere kontent-analiza sovetskogo politicheskogo iumora)", *Vestnik Permskogo universiteta*, Seriya "Istoriia", 4 (2014): 24–36.
- Filippova, L. "Karikatura" *Krokodil* 4 (1989): 11.
- Gaman-Golutvina, O. «Politicheskie elity kak ob'ekt issledovaniy v otechestvennoy politicheskoi nauke», *Politicheskaya nauka*, 2 (2016): 38–73.
- Grigor'ev, M. "Ravnenie na levyy flang ili kak perekryt' kislород initiative i predpriimchivosti", *Krokodil* 20 (1989): 7.
- Hun'ko, V. "Odni i inshi", *Perets* 1 (1991): 8.
- Ieremieieva, K. "Presya Radians'koi Ukrainy ta polityka partii: problema vidpovidnosti (vypadok vykonannya zhurnalom „Perets” zavdan' hazety „Pravda”)", *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina*, Seriya "Istoriia" 51 (2016): 32–40.
- Il'chenko, I. "Chomu my taki bidni?", *Perets* 3 (1990): 4.
- Kazantsev, Iu. "Po mozgam!" *Krokodil* 22 (1989): 3.
- Koziurenko, O. "Karyatura", *Perets* 11 (1952): 1.
- Kryshtanovskaia, O. "Biznes-elita i oligarkhi: itogi desiatiletii", *Mir Rossii*, 4 (2002): 5.
- Kudin, V. "Karikatura", *Krokodil* 3 (1989): 2.
- Kutsenko, O. "Strukturuvannia interesiv ekonomiko-politychnykh elit u protsesi rynkovykh peretvoren' v Ukraini", *Politychnyi menedzhment* 1 (2005): 78–89.
- Lebid', O. "Biurokratychnyi tsviashok", *Perets* 2 (1990): 6.
- Malinovtseva, L. "Kooperator i pensioner", *Krokodil* 16 (1989): 3.
- Mochalov, V. "Karikatura", *Krokodil* 15 (1988): 1.
- Mokhov, V. "Karikatura", *Krokodil* 20 (1989): 1.
- Nadein, V. "Seichas!", *Krokodil* 23 (1989): 6.
- Ogorodnikov, D. "Karikatura", *Krokodil* 17 (1988): 3.
- Popov, G. "Patent na initsiativu ili mozhet li chastnik s'est' sotsializm?" *Krokodil*, 27 (1987): 7.
- Rubinov, A. "Kooperativ „Doloi ochered'!", *Krokodil* 21 (1987): 7.
- Samoilov, R. "Karikatura", *Krokodil* 5 (1989): 9.
- Samoilova, I. "Ne „delat' den'gi", a zarabatyvat'", *Krokodil* 18 (1989): 2.
- Semenik, D. "Mogila dlia mogil'shchikov", *Krokodil* 3 (1991): 6.
- Shabasheva, T. "Arkhitekturnye varenki ili pokushenie na Pskov», *Krokodil* 14 (1989): 10.
- Shapoval, Iu. ta O. Iakubets', "Ostannia barykada: Volodymyr Shcherbyts'kyi pid chas „perebudovy", *Ukraina XX stolittia: kul'tura, ideolohiia, polityka* 21 (2016): 12–27.
- Shimov, A. "Kooperativ", *Krokodil* 11 (1989): 12.
- Skorobogatova, I. "Mastera bez adresa, a kachestvo bez garantii", *Krokodil* 7 (1988): 9.
- Skorobogatova, I. "Mekh da i tol'ko", *Krokodil* 4 (1988): 8.
- Soldatov, V. "Karikatura", *Krokodil* 34 (1989): 5.

Tabachnyk, D. "Apostol zastoju: Eskiz do politychnoho portreta Volodymyra Shcherbyts'koho", *Vitchyzna* 9 (1992): 159–163.

Toshchenko, Zh. "Elita? Klany? Kasty? Kliki? Kak nazyvati' tekh, kto pravit nami?", *Sotsiologicheskie issledovaniia*, 11 (1999): 123–133.

Tret'iak, G. "...vse zavisit ot nas samikh...", *Krokodil* 12 (1989): 2.

Troshin, I. "Kooperatoram", *Krokodil* 15 (1989): 8.

Vaisbord, M. "Vnimatel'nyi li vy chelovek?", *Krokodil* 36 (1989): 5

Vasil'ev, V. "Amurskie voiny", *Krokodil* 30 (1987): 10

Zelins'kyi, V. "Karykatura", *Perets*' 8 (1990): 1.

Zhytnyk, A. "Proniukhai, Vasiu!", *Perets*' 9 (1991): 4.

Archives

Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury ta mystetstva Ukrainy (TsDAMLM) Ukrainy, F. 668, op. 1, spr. 223, ark. 13.

TsDAMLM Ukrainy, F. 668, op. 1, spr. 242, 5 ark.

TsDAMLM Ukrainy, F. 668, op. 1, spr. 235, 1 ark.